

17. - 19. SAJANDI KUNSTI AJALUGU KUNSTI KIRJAKKUSE LAHUVUUS
FRANTSUSE KUNSTI SÕJU SÕJANDUSE ALAL

Iga keele sõnavara rikastamisel on tähtis osa loomisel, mille puhul võib täheldada asjaolu, et teatud semantilised grupid on võetud ühest, teised teisest keelest. Nii on eesti kirjakeelde loomunud 17. - 19. saj. kunstimõnda aastani, nn. eesti rariteetse raamatu ajajärgul prantsuse päritolu sõnu kõige rohkem teitlustamises alalt. Järgmise suurema rühma moodustavad sõjandusalased terminid, mida käesolevas vaadeldakse.

Sõjapidamiskunst ja uusim sõjatehnika pärines vaadeldaval ajajärgul Lääne-Euroopast. Pöördeajast alates tuntud sõjapidaja Prantsusmaa ajalugu seostub sõdadega. Tähtsamatest tuleks nimetada 12. saj. sõda Inglismaa kuninga Henry II-ga, 13. saj. paavstiga, kelle residentide prantslased pikemaks ajaks Roomast Avignoni tõi, 14. ja 15. saj. Saja-aastane sõda (kus osales ka kuulus sõjakangelanna Jeanne d'Aro) Inglismaaga, alalised heitlused oma maal krakvondade ja hartsekkondade vahel kuni nende ühendamiseni ühtseks Prantsusmaaks (1532). 16. sajandi kunstipidamised olid kestnud sõjad Itaaliaga, kust tulus oldi tükendatud sõjatehnika ja kvati tes renessansilise Prantsusmaal, edasi ususõjad, 17. saj. võitlused Austria ja Hispaaniaga, mispuhul Prantsusmaa oli liidus Rootsiaga (1635. a. alanud 30-aastases sõjas), samal sajandil sõditi veel Hollandiga. 18. saj. andsid tegevust Hispaania, Poola ja Austria püüdlussõjad. 19. sajand on kuulus Napoleoni retkega Venemaale; järgnes Krimmi sõda ja koloniaalsõjad Indo-Hiinas (1858-1862).

Sellestki lühikesest ülevaatest järeldub, et Prantsuse sõjakunst ja -tehnika pidid alalises kasutuses kiiresti arenema.

13. saj. Baltimaadele tunginud saksa vallutajad

tšid kaasa ka uut sõjatehnikat ja selle nimetusid, mis olid nendemi jõudnud Prantsusmaalt, laenuid edasi eesti keelde ja esinevad juba selle vanimates kirjalikes alltekstides. Reetsi liit Prantsusmaga suurendas võimalusi terminite siir-
damiseks reetsi keelde.

Besti ala vallutamise järel 17. saj. Rootsi riigi poolt oli sõjaväkke värvatud eestlaste jaoks avaldatud isegi ees-
tikeelseid käsked ja kerralõusid, millega tuli 17. saj. arvu-
kalt sõjanduslaseid prantsuse päritolu termineid eesti keel-
de. Nende terminite vahendajaks olid elameksa ja saksa
keel, 19. saj. sesses tsaaririigi elavnenud sõjategevusega
ka vene keel.

17. saj. laenuid sõnad tähistavad peamiselt sõjaväe
isikkoosseisu (kindral. ohvitser. natrall. rood), vähem va-
rustust ja konstruktsioone (siik. tšük. trass. roudal). 18.
saj. Põhjasõja järel sõjategevuse vaibumisega Besti alal
tuleb eesti keelde tunduvalt vähem sõjanduslaseid sõnu, la-
enuid sõnad näitavad aga mõningal määral sõjatehnika are-
ngut (salarii. pomu; kanonir. kúrasiiir). 19. saj. suureneb
kalendrilisade kirjutistes uuesti prantsuse päritolu sõnade
hulk, nende kasutamisevajadust põhjustavad Napoleoni, Krimmi
ja Pürgi sõda. Sõjategevuse kohta annab ka 19. saj. arenev
ajakirjandus rahvale informatsiooni. Sõnad näitavad sõja-
tehnika edasiarenemist, moodsamaid formeeringuid ja varus-
tust (armee. divisjon. garnison. fregatt. artilleria. mun-
der).

Prantsuse päritolu sõnadena vaadeldakse prantsuse ge-
nuiniseid sõnu, samuti sõnu, mis on kujunenud prantsuse kee-
les kaugete maade (araabia, kreeka, teiste romaani keelte
jt.) tüveelementidest; siia kuuluvad ka sõnad, mille tüve-
elementid pärinevad kaugematest keeltest, kuid on saanud
prantsuse keeles kuju ja tähenduse, milles nad on levinud
teistesse keeltesse.

Märksõnad esitatakse tänapäevastatud kujul, igast sõ-
nast vaadeldaval sajandil esmakordselt kasutatud kuju lühiki-
kese näitelause (mõnel juhul ka erineva sõnakujuga näite-
lause). Märksõna järel antakse selle tähendus. Kui tähendus
keelst keelde laenumisel ei muutu, ei anta seda uuesti. Näi-
telause eel antakse selle esinemisteos lühendina ja lehe-
külj. Etümoloogia selgitamisel kasutatud teatmeteosed mär-
gitakse lühendina sulgudes.

Järgnevalt esitatakse sõnad sajadite kaupa.

17. saianä

admiral 'admiral' IAK 68; Claus Fleming, Rehtsi Rikn-se Admiral-as/amel.

pr amiral, amiralt, admiral¹ (ar amir 'ülem', amir al-bahr 'prince de la mer') 'chef de la flotte' > 16. saj. sks Admiral (LaRE; HW), rts amiral (VO), eesti keelde tõenäoliselt saksa tõlkijate kaudu.

arkli 'arkli, sõjavarustuse ladu; sõjariistad, artilleeria'. KES 178: Kes Krono rattist /..Arklüst/ ehk Rustwanokrist middakit warrastap.

pr artillerie (seoses vpr verbiga artil(l)ier 'relvade-ga varustama') 'krigamaskiner' > rts artilleri > arkli (SEO); alates 14. saj. spetsialiseerue pr artillerie tähendus suur-tükkidele (LaRE). Saksa keeles esinesid vordid arculey, artelarei (K HW; Gr DW), alates 17. saj. pr artillerie, kaaks archelle, arkelei² kui artillerie variandid vahendasid root-si ark(elli) (SKES, sub arkkeli), mis laenus eesti keelde.

kaarad 'kaarad, relvavend, kaaslane, seltsimees'. KES 178: Kui kekik omalt .. Kaaratild middake warrastap.

pr camarade 'compagnon d'armes, camarade de chambre' (ku-junenud hisp camarada 'relvakaaslased' mõjul; LaRE) ja pr camerade (it camerata 'toakaaslased; kaaslane' mõjul) > 16. saj. sks Kamerad (HW) > 17. saj. rts cammarath, trätkamrat (SEO) 'vapenbroder' (VO), kust sõna laenus eesti keelde.

kapral 'kapral, auaste mõne riigi sõjaväes'. KES 176: Kä omma allemba Põhliko Corporali .. ruskikaga ehwerdab.

pr corporal 'chef; ülemus alamauastmes' (< it capo-ral, kujunes ümber prantsuse sõna corps mõjul), corporal

¹ d vormis admiral on ilmselt rahvaetümoloogiline ladi-na admiratus'e mõjul. - H. S u o l a h t i, Der französische Einfluß auf die deutsche Sprache im dreizehnten Jahr-hundert. - Mémoires de la société néophilologique de Helsingfors, t. VIII, Helsinki 1929, S. 45.

² Vrd. H.S. F a l k, A. T o r p, Norwegisch-dänis-sches etymologisches Wörterbuch. 2. Aufl. Oslo & Bergen 1960, S. 32: .. nhd Arkelei, dasselbe Wort wie artilleri.

> aks corporal (17. saj., itaalia laenu corporale asemel) (LaRE; K EW) > rts corporaler (SBO), hiljem ssinss corporal, alamsaksa kuju oli kapral (DIL). Eesti keelde on sõna tulnud rootsi tekstist, kuju aks kapral oletatavasti kasutatud sõnasa tõlkijats poolt.

Kaptein 'kapten, ohvitseri auaste; laevajuht'. MLO 152: Capitain/Kaptein/pehmees.

(v)pr capitaine 'Anführer, Hauptmann' > küak kapitän (HW), holl, aks kaptein (SBO; SKES, sub kapteeni) > eesti keelde.

Kindral 'kindral'. KrKR 367: Keslime .. Kinral Kuvernaaril.

pr général 'Üldine', 15. saj. sõjanduslala ühendites capitaine général, colonel général jt., millest on lühendatud substantiveeritud général (LaRE; DF), 1600. a. rts general (SKES, sub kenraali, VO), 16. saj. aks General (HW); rts general laenus eesti keelde.³

Komandering 'komandering, lähetus; käsklus'. TES 489: kuy tenne .. kessep komderinge assian; comderinge assian.

pr commander 'käsutama, käske andma' > 1600. a. paiku samas tähenduses aks kommandieren (HW) ja > rts comandera (SBO); rootsi tuletis kommandering 'käsklus; lähetus (siin: 'teenistus') laenus edasi eesti keelde.

Kompanii 'kompanii, sõjaväelüksus'. KSS 177: Johreb kekit omne Compagnie jurast arra; KSV 270: Se Kumpani alt.

pr compagnie sõjandusterminina > 16. saj. lõpul aks compagnie (K EW), kompanie, kompanie > 17. saj. rts. kompanie (SKES, sub kompania); keskajalamsaksa vormid olid kumpnie, kumpenie (MHW), eesti keelde rootsi või alamsaksa keele kaudu. Compagnie võib olla kirjalik laen prantsuse keelest rootsi algteksti kaudu.

³ Vt. P. A r i s t e , Rootsiaegseid rootsi laensõnu eesti keeles. - Sviao-Estonica, Tartu 1936, lk. 191, 200; H. R ä t s e p , Võõrsilt laenatud sõnadest eesti keeles. - Kodumurre, 5, 1962, lk. 22-39.

kont korr 'vahihoone, peavaht, arestinaja'. TES 480:
peavaht peavaht kont korriin pallema.

pr corps de garde 'vahieõdurite üksus; vahihoone (nõu-
ts saksa keelses arhiividokumendis on Corps de gardien)⁴, mis
oli sõjanduse terminina Rootsi sõjaväes kasutusel ja eest-
lastelegi nii tuttav, et tsitaadi vorm oli kasutamisel maa-
nutatud (vrd. Schlüter kombras pro kompas) ja kohanenud
eesti keeles. Mõeldav on ka esimeses komponendis corps dis-
similatiivselt n pro r, teises assimileerumine rd > rr. na-
gu küsks kurdevan (oordovan) > küsks korrun.⁵ Vt. ka kort-
kar, 18. saj.

leitnant 'leitnant'. KMH 362: Feld-Marschall-Lieute-
nant.

Tsitaadi komponent pr lieutenant (tõlkelaen < kesklaad
locum tenens 'Stellvertreter, Statthalter') esines 16. saj.
sõjalise aumärgi tähenduses, > aks lietanant (LaRE; K EW),
Leutenant > rts leutenant (SKES, sub luutnantti). kust ta
võis tulla eesti keelde.

marss 'marss, sõjavägede rännak'. KSS 177: sis kui
Marsi mõhle Minnaxe; TES 489: ülles marsima peame.

pr marche (postverbaalne subst. verbist marcher 'tal-
lama; käima' < frangi ^m markön 'jõulgi jätma') > 16. saj. 'ac-
tion de marcher'⁶, sõjalise terminina 17. saj. > aks Marsch,
aks marz (K EW); rts marsch < aks (VO), mis võis laenuda
eesti keelde (kirjakuju olenevalt toleaeegsest eesti kirja-
viisist). marssima on tõenäoliselt eesti tuletis.

marssal 'marssal'. JAK 68: Jacob de la Gardie Rohtsi
Ricku/se Mar/oh.

⁴ A. B e a u j e a n, Dictionnaire de la langue fran-
caise. Abrégé du dictionnaire de E. Littré de l'Académie
Française. Paris 1891, p. 237; RARA, f. 955, nim. 2, s. LXIII
27, l. 3.

⁵ W. S c h l ü t e r, Über die Beeinflussung des Est-
nischen durch das Deutsche mit besonderer Berücksichtigung
des Niederdeutschen. - SBGEG, Jurjev-Dorpat 1909, S. 27-28;
H. S u o l a h t i, op. cit. viites 1, lk. 139.

⁶ Võimalik on ka pr marcher lähtumine galloromaani tü-
vest marcars (G. W a h r i g, DW, 2441); ladina tüvest
marous (B. W e s s e n, VO, s. 275).

vpr mareschal (< frangi maršalk ja lad mariscalcus) 'officier chargé du soin des chevaux', 13. saj. pr. maršhal 'grand officier commandant une armée (LaRE) > 16/17. saj. aks Marschall (W DW) > rts marshall; rts marškalk < aks marshalk (VO),⁷ sssti keelds tulnud rootsi keele kaudu.

musket 'musket, tahtlukuga eestlaetav käsitulirelv'. MLO 302: Musquet /(folopetum) musket; KSS 177: kui keekit.. anna Musqvati .. lahti laseep.

pr mousquet 17. saj. (< mousquette 16. saj., < it moschetto 'arbaleti nool' << lad musca) 'tahtlukuga käsitulirelv' (LaRE), hisp mosquete; see romaani relvanimetus > aks muscete. 17. ja 18. saj. prantsuse eekujul musquet, mousete. musket 'ein Schießgewehr (Gr DW), 17. saj. > rts musquetter, hiljem musköt (SEO). Eesti vormid võisid laenu- da nii saksa kui rootsi keele kaudu.

ohvitser 'ohvitser'. KSS 178: se peab omma officeril sedda teada andma.

pr officioier 'Befehlshaber über Soldaten' > 16. saj. aks Officioier ja Offizier (DF) > rts officer (VO); esitatud kuju võis laenuda rootsi keele,⁸ hilisemad saksa Offizier'i kau- du.

pantser 'pantser, soomus(kate)'. MLO: 123: Bantzer/ panser-Baud-Serck (wörck).

vpr pancier(e) (< lad pantex 'vats, köht') 'Leibru- stung, Brustpanzer' > küüaks pancier (HW), hancier. M. Luthe- ril Panser (K EW), kaaks panser. pantser (MNW), kust on tõe- nÕoliselt eesti keelde tulnud panzer.

parool 'parool, märgusõna'. KSS 177: Annab aggas ke- kit wainlaselle Parolli ehk lösanna.

pr parole (< rhvlad paraula < kirikulad parabola 'võrd- lus') 'Wort, Spruch' > 17. saj. sõjalises tähenduses aks Parole (HW) > rts paroll (VO), kust ta on tulnud eesti keel- de.

⁷ Vt. ka E. T a r a n d, Ebatavalist sõnade aja- loost. - Keel ja Kirjandus, 1960, nr. 9, lk. 567.

⁸ Sõna ohvitser kujunemise kohta vt. P. A r i s t e, op. cit. viites 3, lk. 194; H. J. S t r e n g, NRL, lk. 247- 248, 306.

patrull 'patrull, liikuv valvesalk'. KSS 177: Kes patrulli ehk Rundi Wasto .. omma mõhk wälja tombab.

pr patrouille (verbist patrouiller 'mudas tampina, valvesse minema' < patte 'jalg, käpp') > 16. saj. sks Patrouille. Patrulle (HW; DF), rts patrull, kust laenumine on tõenäoline, kuid võimalik ka saksa keele kaudu (SKES, sub patrulli).

piik 'piik'. VTK 112: Kui /inna omma nioki Ulla tanna aiat.

pr. piege 'Spieß, Lanze' > 1500. a. paiku sks Pike (HW), aaks päk, peke (MNW), vanaaurootsi piik, rts pik, eesti keelde võis tulla saksa või rootsi keele kaudu (SKES, sub piikki).

rondel 'rondel, poolringikujuline ehitis kindlusemüüris'. MLO 93: Rundel/Rundeeli.

pr rondelle 'Ummargune es; Ummargune kindlus' > sks rundel, Rondel, hiljem Rondell, Rundell (K EW), kaks rondel, rundel (MNW) > rts rundel (SKES, sub runteli). eesti keelde arvatavasti alamsaksa või rootsi keele kaudu.

rootmeister 'rooduvanem, -ülem'. KSS 176: Kä omma .. Root-Meistri russikaga ehwerdab.

Liiteõna esiosa root: vpr rote 'Schar, (Heeres-)Abteilung' > küsks: rot(t)e, rot (K EW), kaks rote, rata (MNW) > rts rote⁹ (VO), rotmästare (HRL), mille kaudu võis laenu- da eesti kjuu.

rund 'rund, partull; vahiposti ringkäik'. KSS 177: Kes patrulli ehk Rundi Wasto omma mõhk .. wälja tombab.

pr ronde (< lad rotundus)¹⁰ > 17. saj. sks Ronde, Run- de (P DW; W DW), rts rond, rund (VO), mis vahendas eesti ku- ju.

seersant 'seersant'. TES 489: Ewerdep .. omma scher- santit.

⁹ Vrd. P. A r i s t e , op. cit. viites 3, lk. 200.

¹⁰ Fr. K l u g e , EW, lk. 614 seletab sõna kui sõjala- lise termini kujunemist: ar arob 'vile v. rohkeas sõduriga vahisalk' > hilsp rohda, rolde, ronda > pr ronde.

pr sergent (< lad serviens) 'kohtuteener; kõrgem all-ohvitser' > 17. saj. sõjalises tähenduses sks sergeant (Kl. etym.) > rts skeersant, skärsant (SKES, sub kerantti), arvatavasti sealt häälduse järgi eesti keelde.

tragun 'tragun, ratsaväelane mõnedes maades'. MLO 416: tragoner/(dimacha) Razguma.

pr dragon 'soldat de cavallerie' (lipumärgi nimetuse järgi, < lad draco; LaRE) > 17. saj. sks Dracoens, Draguner, Tragoner (K EW), dragon > rts draca(u)n, dragon > soome drakuna, rakoona, rakuna, viimased võisid mõjutada Gõsekeni eesti sõna kirjapilti.

tross 'tross, voor; kraamikoorem'. MLO 318: Pasagi/(Trog) Roswanoker.

pr trousse (< vpr torse, tourse << gallorom ^{torciare} 'pampu nõõrima') 'koms, pamp' > hilisküaks, kaks > trosse 'Heeregepäck' (W DW), viimase kaudu võis tulla eesti keelde.

täak 'täak'. VTK 126: Ebrelei fet ei pea üttekit.. tägi tegema.

pr dagus, idamurretes degus (< prov daga 'pistoda') 'pikk pistoda' > 15. saj. hilisküaks degen (NW), kaks degan (MNHW), mille kaudu võis sõna laenuda eesti keelde.

upser 'upser, ohvitser'. KSV 270: neile Upserville .. pean minna Sannakunialik ollema.

pr officier > sks > rts officer (> soome upseeri) (MEL), mis laenus eesti keelde. Vt. ohvitser.

visserima 'viserima, sihtima'. MLO 143: blintseh/sielen/ Ein Auge su machen/ ferima.

pr viser un but (< rhvlad ^{visare}, lad videre) (LaRE) > sks visieren, kaks viseren (Gr DW), > eesti keelde saarima rõhuta eessilbi äralangemisega.

Vanaprantsuse verbaalsufiks -er (-air) + sks -en andsid (vana)prantsuse nominaalsufiksi -ier koosmõjul sks -ieren, mis eraldus põhisõnast ja muutus produktiivseks sufiksiks, esines 13. saj. juba sagedasti (K EW); asks -eren, rts. -era.¹¹

¹¹ H. S u o l a h t i, op. cit. viites 1, lk. 32; vt. ka T. K õ i v, Sufiksi -er levikuteedest. - Keel ja Kirjandus, 1964, nr. 6, lk. 356-358.

Mitme taise keele mõjul on kujunenud:

proviant 'proviant, toidumoon, -varu'. KSS 178; Kas Krono rattist/Proviant-hobnaat .. middakit warrastap.

Vrd (v)pr provende (< rlvlad probenda) '(sõjaväe) toidumoon' > holl, aks provande (K HW; W DW); veel esimes Alam-Reini alal ~ profand. Lõuna-Saksamaal (it proviana >) ~ profiant, milledest kujunes üks Proviant (HW); rts proviant < aks < it (VO; HRL); rts proviant < aks Proviant v8i rts provent, -e < pr provende (SKES, sub proviantti). Eesti keelde v8is tulla rootsi v8i saksa keele kaudu.

18. sajand

bajonett 'bajonet, tšMk'. Lfs Kal 1772, 23; Omne Bajonettidega.

pr bajonette (Bayonne'i linna järgi, kus relv esmakordselt valmistati) > aks Bajonett (W DW) > eesti keelde.

galerii 'galerii, ehitist piirav kükruum; rõdu (teatris)'. Lfs Kal 1775, 44: laikid .. fuurte tükidena allatris .. vallide ja Kalleride pealt.

pr galerie (< it galleria < ? Galileas '(paganlike galilealaste) eesruum kirikus'; LaRE) 'kaetud kük' > aks Galerie, ka 'kindluse kük laskavadega' (W DW; HW); vene галерея, галерия < aks Galerie v. pr. galerie (REW), eesti keelde arvatavasti saksa keelest.

Krenadir 'eliviivkoosa kuuluv sõdur mõnedes maades'. Lfs Kal 1771, 53: monned Krenadir rasingid; 1773, 29: Krenadirid.

pr grenadier (esialgu 'granaadiheitja') > 17. saj. aks Grenadier (W DW); aks Grenadier(er) < it granatiere (K HW); saksa keelset Peeter I ajal vene гранадир, гранодер¹² hiljem гранадёр (< aks < pr, it; REW). Krenadir on arvatavasti saksa, Krenadir saksa v8i vene keelest tulnud.

kaart 'kaart, kaardivägi'. Lfs 1774, 26: laik ja rü- kila omne Kardi foldatidega.

¹² Vrd. Л. Г а л ь д и, Слова романского происхождения в русском языке. - IV Международный съезд славистов. Москва 1958, с. 20.

kanoniir 'kanoniir, reames suurtükiväes'. Lfs Kal 1775, 36; ned kanonirid välja oppstavad.

pr canonnier (< pr canon < it cannone < lad canna) > 17. saj. aks Kanonier (HW) (> vene КАНОНИР, КАНОНЕР; REW), eesti keelde v8is tulla saksa keele kaudu.

komandant '(kindluse, garnisoni) ülem'. Lfs Kal 1773, 44; linna pugges le Kommandant.

pr commandant (verbist commander) > 17. saj. aks Kommandant, Commandant 'Befehlshaber (eines Schiffes, einer Festung usw.)' (DF; HW). Eesti kommandant'i psab olema mõ-justanud alamsaksa keel (u pro o nasaali ees).

kortkar 'corpe de garde, vahikoone, peavaht, aresti-maja'. Lew 317: Patrull peab neid Soldanid Kortkari vya.

pr corps de garde 'vahisõdurite üksus; vahikoone' oli Rootsis kasutusel ja esines a. 1700 eestikeelses ametlikus tekstis kont korr. Sõna kortkar peab olema tulnud rootsi keele kaudu, kirjas prantsuse häälduse lähedaselt. Vt. kont korr. 17. saj.

kürassiiir 'kürassiiir, raskeratsaväelane'. Lfs Kal 1773, 44; viis riggementi Kirrasfirid.

pr cuirassier (< cuirasse '(Leder-)Panzer') > 15. saj. aks küresser. 17. saj. Kürassier (K HW), vene keeles кирасир (REW), eesti keelde v8is tulla saksa (aks ü > aks mõjul i ü-i ees) või pigem vene keele kaudu.¹³

nekryt vt. rekrut.

part van. 'part, jagu sõdurid; osa, hulk'. KA Kõn 305 Wainla /le püvväkä .. Kui neile meye Pardiit mahtu /aab.

(v)pr part 'osa; külg; pool' (LaRE) > aks Part 'Anteil' (HW), aks part 'Theil, Antheil' (MHW), mille kaudu sõna on laenuud eesti keelde (Wied. part, park, Park, Abtheilung Soldaten, Schar, Menge).

pompa 'pompa'. KA Kl 310; Tükki-Mürrin ning Pombi Häl. pr bombe (< it bomba < lad < kr bombos) > 17. saj. aks Bombe (HW; Kl etym.), vene бомба (REW), saksa keele kaudu v8is tulla eesti keelde.

¹³ Vrd. E. R a i e t, Prantsuse päritoluga sõnades eesti keeles. - ESA, IX, Tallinn 1963, lk. 216-217.

rekru 'nekрут, noorsõdur'. Lfs Kal 1773, 55: need Rekrutid.

pr rekrute (min. part. < rekröftre 'järele kasvama', varem vorm rekrute) > sks Rekrut (K EW), va рекрут, rahvakeeles dissimilatsiooniga рекрут (REW); eesti rekruut võis tulla saksa keele kaudu.

trass 'tress, poort'. ESpr 488: Treffe kart. trass. r. pr trasse, trasse (< lad < kr τρίχης 'dreifaoh') 'Schnur, Borte' > 18. saj. sks Trasse. kust ta on tulnud eesti keelde.

trupp 'trupp, salk, rühm; trupp'. LEG 172: Trop - ein Trupp Menschen; ESpr 489: Trupp Soldaten .. rop. r.

pr. troupe (< vpr trope < gallorom troppus 'Herde') 'rühm sõdureid, inimesi, loomi,' > sks Truppe (W DW), ka Tropfen pl. (K EW), eesti keelde tuli saksa keele kaudu.

Prantsuse päritolu sõnade hulka tuleb lugeda ka mitmes teises keeles häälikulistele muutustele allunud sõna:

matrus 'matrus, sõduri medalain aste sõjalaevastikus'. Lfs Kal 1774, 45: meie laeva Kaptain .. laakis omagd Matro- lid .. peäle jöosta.

pr matelots pl. (vpr matenot 'meremees' < keskhooll matenot 'magamismati kaaslane') > holl matroos > sks Matrose (EW); vene матрос < holl < pr (REW). Eesti keelde võis tulla saksa keele kaudu.¹⁴ Vrd. ka pr matras 'madrats', var. < matras < it materasso < ar (LeRE).

19. sajak

armee 'armee, riigi relvajõud'. MNL 1822, 298: kõige suurema armé wasto.

pr armée (verbist armer 'relvastama') 'sõjavägi' > sks armee. Armee (HW; K EW); eesti keelde võis tulla saksa keele kaudu (võiks oletada ka kirjalikku laenu prantsuse keelest, kuid samas artiklis esineb veel fülle, mées jt. rõhuga märgitud 6-ga sõnu).

artilleria 'artilleria, suurtükivägi'. Wi Kal 1851, 58: fuuretükide .. wäe .. ehk artilleri kindraliks.

¹⁴ Vrd. H. R ä t s e p, op. cit. viites 3, lk. 31.

artillerie (esialgu 'kindluse relvastamine', vrd. prov
artilla 'kindlustus' < keeklad articulo) > 17. saj. aks Ar-
tillerie (W DW), kust arvatavasti tuli eesti keelde. Vt. ka
arkli. 17. saj.

brigade 'brigaad, väekoondis'. FP 1860, 213: Brantfus-
je wäe .. 164 Brigadi-kindrali.

pr brigade (< it brigata 'Streithaufen') 'trupp' > aks
Brigade (W DW), sealt eesti keelde.

division 'väeüksus'. FP 1860, 213: Brantfusje wäe ..
92 Divi/ioni-kindrali.

pr division (12. saj. 'jagamine', 18. saj. 'sõjaväe-
osa'; LaRE) > aks Division 'Heerestell' (HW), arvatavasti
sealt edasi eesti keelde.

kipas 'kipas, laeva vm. meeskond'. TP 1857, 97:
13^{mas} kipas (jagro) lük/id .. laevasa tele.

pr equipage (< verbi normanni-pikardia kujust equiper
'varustama', 12. saj. eschiper < germ skip-, 'laev') ('lae-
va)meeskond' (LaRE) > aks Equipage (W DW), eesti keelde prant-
suse hääldust taotlevalt ja rõhuta eelsilbi üralangemisega.

flankör 'tiibaja, häirijana liikuv ratsanik'. Mrk Kal
1824, 30: kõrvalkäijate (Flankör) .. nakkemis/ega.

pr flanqueur (1770, verbist flanquer < frangi tüvest
flanke; LaRE) > aks Flanqueur. tõenäoliselt sealt
eesti keelde.

fregatt 'fregatt, sõjalaev; suur troopikalind'. Kor
III, 64: wregatti lind ehk fõjalaev.

pr fregate (< it fregata; LaRE) > aks Fregatte (W DW),
kust tuli eesti keelde.

garnison 'garnison, (asula) väeosa; sõjaväeasutused'. R Be
6, 1816, 98: ehk liina karni/oni; TP 1857, 123: Perlini ..
Karni/ongi (linna sõdatide) kirrikus.

pr garnison (verbist garnir < frangi garnier) 16. saj.
sõjaväeosade ja nende asukoha tähenduses, > aks Garnison
(HW) > eesti keelde nii kirjapildi kui ka prantsuse hääldu-
se järgi.

invalid 'invalid, (sõjas) vigastatu; tõeõõu kaota-

mu'. MNL 1822, 73: invalid .. lari vina.

pr invalid. 18. saj. > sks Invalide (HW) > eesti keelde.

~~kasarna~~ 'kasarna' MNL 1825, 38: kes kas/farnus ellab.

pr caserne (< prov caserna < rlvlad ^{quaderna}) 'väike ruum neljale garnisonisõdurile' > 17. saj. sks Kaserna 'alaline sõjaväeosade majutuspaik' (HW), paralleelvorm Kasarna(e) < it caserna (P DW); sks kasarne < it < prov, ¹⁵ eesti kas-farn on tulnud saksa või vene keele kaudu (SKES, sub kasarni). (Vene казарн < it < prov; REW).

~~komandeerima~~ 'komandeerima, juhtima'. FP 1859, 27:

Keifer is/te komandiris.

pr commander > sks kommandieren > vn КОМАНДИРОВАТЬ (REW), eesti keelde tõenäoliselt saksa keele kaudu.

~~komandör~~ 'komandör, väeüksuse ülem'. TKR 11, 1856, 8:

komandir. Üllen Mafentfow.

pr commandeur (< commander) > sks Kommandeur (W DW) > vn КОМАНДИР (v. < otse prantsuse keelest; REW), mis laenus eesti keelde.

korvet aj. 'kornet, ohvitseri madalaim auaste ratsaväes'. Kor: õts hirmus .. laugu. õttejt Korneti/it.

pr cornette 'ratsaväe lipp, hiljem selle kandja' (LeRE), terava kaju järgi õieti 'sarveke', (vrd. lad cornu) > sks Kornett (W DW), vn КОРНЕТ (REW), eesti keelde tulnud arvatavasti saksa keele kaudu.

~~marssima~~ 'marssima'. R Be 4, 1815, 148: Marssimine

//adab/ mar/ina/ marssija. R Be 7, 1817, 77: mede mar/ia. marssimine. ST 1856, 160: Jäme .. marssimis/est .. vässi-nuka.

pr marcher (< vpr 'käima, tallama', vt. marss, 17. saj.) 'käima, marssima' > 17. saj. sks marschieren (HW), mis laenus eesti keelde; uus laen on õigesti seostatud 17. saj. laenuunud substantiiviga marss ja tuletatud marssima, marssimi-

¹⁵ Prantsuse päritolu märgib ka L. H a k u l i n e n, Suomen kielen rakenne ja kehitye. 3. korjattu ja lisetty painos. Helsinki 1968, s. 298.

na ja nargassia. Mõnades rahvalaulu vormides oleks mõeldav ka soome sõnade nar(s)si, nargassia (SKES) eeskuju.

nunder 'nunder, vormiriietus'. Gres Kal 1809, 46: au-rahha nunderi peil.

pr monture (< monter 'varustama'; LaRE) 'varustus; vormirõivastus (sõduril)' > sks Monture. Montirung. Mundirung (DF; HW) > vn мундир, rahvakeeles мундер (REW), mis laenus eesti keelde.

nekru 'nekru, noorsõdur'. ETKS 7: Nekruiti andmis/e läbvi. nekru võib olla laenumud vene keele kaudu. Vt. rekru, 18. saj.

padrun 'padrun'. AHS 72: padroni-kastid ärrapõllistades. pr patron 'kaitsja; mudel (LaRE) > 17. saj. sks Patrone 'kaitsev kest' (Wo), millest arenes tänapäevane tähendus (HW), vn патрон (REW); eesti keelde võis tulla saksa või vene keele kaudu.

palet van 'epolett, õlak'. PP 1859, 12: paletti õlla paalt .. wiind.

pr épaulette (< épaule 'õlg'), 18. saj. sõj. (su)märk, õlak' (LaRE) > sks Épaulett(e) (W DW), vn эПОЛЕТ (REW), eesti keelde saksa või vene keelest rõhnta eessilbi äralangemisega.

paraad 'paraad'. PP 1858, 253: paradi plat/i peil.

pr parade (vrd. verb parer. hisp parar. parada) 16. saj. 'defilee; näitus' (LaRE) > sks Parade (W DW), vn парад (REW), saksa või vene keele kaudu eesti keelde.

patalion 'pataljon, väeosa'. KoR I, 25: 2 patalionis.

pr bataillon (< it battaglione 'lahingurühm' < rlvlad battalia < lad battuere (battere) < keldi tüvest) 'väeosa' > sks Bataillon (HW), vn батальон (REW); eesti keelde tuli sõna saksa keele kaudu, kinnistavat mõju võis avaldada ka vene keel.

paterei 'paterei, suurtükiväeüksus'. TKR 1, 1854, 8: 4 uretükiväe paterei.

pr batterie (< battre 'lõõma') 'võitlev väesalk, suurtükivägi' > sks Batterie (W DW), vn батарея (REW), eesti keelde võis tulla saksa või vene keele kaudu.

piston '(pis)tong, (padrumi) sütik; kolb'. TP 1856, 315: Is pudub pistoni .. ehk tulle fütamisje riista külge.
pr piston (< it pistone; LaRE) > sks Piston (Wied.
piston, pistoŋ (püstoŋ)), vn пистон (REW), eesti keelde
saksa keele kaudu.

reserv 'reserv, tagavara'. TKR, 10, 1855, 5: abbimeh-
hed ehk referwi-foldatid.

pr réserve (verbist réserver < lad) 'tagavara; varu-
meeskond, tagavaravägi' > sks Reserve (HW), vn pesépb, ees-
ti keelde saksa või vene keele kaudu.

sinel 'sinel, riietuses'. PP 1858, 177: foldati ja-
nel'.

pr chenille 'hommikumentel'¹⁶, > vn снмчнб 'teekonna-
rõivas' (REW), mille kaudu laenus eesti sinel.

suuav 'suuav, prantsuse sõdur Aafrikas'. TP 1859, 209:
Prant/ufte wäe fees on .. T/uaavid.

pr suave. 1830. a. Alžeeria kabillide suguharu 'svava'
järgi (LaRE), > sks Zuave (W DW), saksa keelest häälduse
järgi eesti keelde.

tsitadelli päritolu kohta on erinevaid arvamusi, kuid
ta on levinud ikkagi prantsuse keeles kujunenud vormis ja
tähenähes.

tsitadell 'tsitadell, kindlus, kants'. TP 1857, 187:
Ria linna tsitadelli wallid.

pr citadelle (< it cittadella 'väike linn' < oittä <
< lad civitas; LaRE; Kl. etym.) 'linnkindlus' > sks Zita-
delle (GD), sealt eesti keelde.

Uurimuseks kasutatud materjalid moodustab kogu 16. ja
17. saj. eestikeelne kirjandus, 18. sajandist ja 19. saj.
käsitletud osast enamik ilmalikku kirjavara, välja arvatud
väiksemad tekstimaterjalid, kus eeldatavalt ei esine prant-
suse päritolu sõnavara.

Vaadeldud ajavahemikus on eesti kirjakeelde laenunud
66 prantsuse päritolu sõjandustermineid, 6 neist ei esine enam
tänapäeva sõnaraamatutes. Sõnad tulid eesti keelde saksa,

¹⁶ Grand Larousse encyclopédique, t. II, Paris 1960, p.
952.

rootsi ja vene keels kandu. Üle võeti tüvemorfeemid, mis al-
 lutati eesti keele süsteemi morfoloogilistele ja häälikulis-
 ortograafilistele kohandamistavadele. Võõrhäälikuid katsuti
 asendada omadega, kuid kirjapanekul toetati kuni 1860. aastani
 eesti keele kohta kehtinud saksapärasele kirjaviidile.¹⁷
 Või arvatud sõnad arkli, kont korr, kund, upeer, kortkar
 ja part ('salk') on need prantsuse päritolu sõjandussõnad
 integreeritud eesti keele sõnavarasse kui kindlad rahvusva-
 heliselt kasutatavad terminid.

N ä i d e t e a l l i k a d j a l ü h e n d i d

ANS = Keiser Aleksander I eestikeelne kuulutus Napoleo-
 ni sõjakäigu puhul Venemaal 1812. a. - Ajalooline Ajakiri,
 I, 1922, lk. 71-73; DF = H. S o h u l z , Deutsches Fremd-
 wörterbuch, I-II, B. S t r a s b u r g 1913; DLL = J. Seh-
 w e r s , Die deutschen Lehnwörter im Lettischen, Zürich
 1918; Hup = A. W. H u p e l , Ebstnische Sprachlehre für
 beide Hauptdialekte, Riga und Leipzig 1780; ETES = Eesti-
 Tallorahva Kohto-Sõidus, Tallinn 1804; GD = Der Große Duden,
 16. Aufl., Leipzig 1970; Gr DW = Jacob und Wilhelm Grimm,
 Deutsches Wörterbuch, Bd. I-XIV, Leipzig 1854-1939; Ges Kal =
 Ma Rahva Kalender ehk Tähtsõmat 1809, Tallinn, Gressel;
HW = Der Große Duden. Herkunftswörterbuch, B. 7, Mannheim
 1963; IAK = Piiskop Joach. Iheringi ametisse kinnitamise kir-
 ja eestikeelne tõlge 1638. a., VEKVM, lk. 66-68; KA Kl =
 = K ä s u A n t s /Käsu Hans/, Kaebelaul Tartu hävitamise
 puhul, 1706, VEKVM, lk. 306; KA Kõn = K ä s u A n t s /Kä-
 su Hans/, Kiri pastor Kõnik Kõniksonile, 1706, VEKVM, lk.
 305-306; K HW = Fr. K l u g e , Etymologisches Wörterbuch
 der deutschen Sprache. 21. unveränderte Aufl., Berlin - New
 York 1975; Kl. etym. = E. W a s s e r z i e h e r , Klein-
 es etymologisches Wörterbuch der deutschen Sprache, Leipzig
 1971; Kõn = A. J. d e l a G a r d i e "Korraldus nah-
 kade ja hülgemasva müügi ja ostu kohta" 1696. a., VEKVM, lk.
 362-364; Kor = Üts hirmus, et tõest sündinu Luggu, üttest

¹⁷ A. K a s k , Eesti kirjakeele ajalooost, I, Tartu
 1970, lk. 23-134.

Kornetist. /19. saj. I pool?/; KoR I = /G. Schwartzs,/ Koli-ramat. Esimese jaggo. Lühikeste õppetuse õigest kirjotamisest, Tartu 1852; KoR III = /E. P. Lossius,/ Koli-ramat. Kolmas jaggo. Õppetuse Jumala loomadest, mis Ma peäl on, Tartu /1853/; KrKR = 1646. a. pärinev Eesti kuninganna Kristiina kiri "Kuninga Kesse Ramatust see Tartu Linnast". - E Kirjandus, 1920, lk. 367; KSS = A. Saareste, Eesti sõduri määrustik ja vandetekst a. 1697. - Vi- rittäjä, 1958, lk. 175-182; KSY = 1697-1700 pärinev eesti- keelne kahurvälase või sõduri vandevormel Karl XII ajast, VEKVM, lk. 175-182; LaRE = A. Dausat, J. Dubois, H. Mitterand, Larousse Étymologique, Paris 1971; LEG = S. H. Vestring, Lexicon Ethnico Germanicum. /Käsikiri./ 18. saj. I veerand; LeW = Kindral A.L. Le- wenhaupti teadaanne süütamiste puhul, 1707, VEKVM, lk. 316- 317; Lfs Kal = Eesti-Ma Rahwa Kalender ehk Täht-Ramat 1771- 1775, Tallinn, Lindfors; NLO = Henricus Güssen, Manuductio ad Linguam Oesthonicam, Reval 1660; NSW = A. Lasch, C. Borchling, Mittelniederdeut- sohes Handwörterbuch, Hamburg 1928-1934; NHL = O. W. Ma- sning, Marahwa Häddala-Leht, Tartu 1822, 1825; NSW = K. Schiller und A.L. Übben, Mittelniederdeutsches Wör- terbuch, Bd. I-VI, Bremen 1875-1881; Mark Kal = Marahwa Ka- lender ehk Täht-ramat, 1824 Pärnu, Markquardt; NRL = H. J. Strenng, Nuoremmat ruotsalaiset lainasanat vanhemmas- sa suomen kirjakeielessä, Helsinki 1915; P DW = H. Paul, Deutsches Wörterbuch. 8. Aufl., Halle 1961; PP = Perno Pos- timees ehk Häddalileht, 1857-1860, Pärnu; RAKA = Eesti NSV Riiklik Ajaloo Keskarhiiv (Tartu); R Ro = J. H. Rosenn- plänter, Beiträge zur genauern Kenntniß der ehstni- schen Sprache, Pernaun 1806, 1815-1817; RW = M. Vas- mer, Russisches etymologisches Wörterbuch, Heidelberg 1950-1958; SEO = E. Hellquist, Svanak etymolo- gisk ordbok, B. I-II, Lund 1970; SKES = Y. H. Toivo- nen jt., Suomen kielen etymologinen sanakirja, I-V, Hel- sinki 1955-1975; TES = Tartu eeslinlaste sõjaastiklid aast- tast 1700. - Keel ja Kirjandus, 1965, lk. 488-491; TKR = /N. F. Russow,/ Tallinna koddaniko ramat, 1, 1854; 10, 1855; 11, 1856; TP = Tallorahwa postimees, 1857-1859, Tartu; V DW = G. Wahrig, Deutsches Wörterbuch. Völ-

lig überarbeitete Neuaufgabe, Gütersloh. Berlin 1977; **VEKVV** = A. R. Cederberg, A. Saarests, Valik eesti kirjakeele vanemaid mallestusi a. 1524-1739, Tartu 1925-1931; **Wied.** = F.J. Wiedemann, **Eintrisch-deutsches Wörterbuch**. 4. muudata tr., Tallinn 1973; **Wikäl** = Eesti rahva kalender 1851, St. Petersburg, Wienhöber; **YO** = E. Weissén, **Vära ord.** Kortfatted etymologisk ordbok. 2. uppl. Nacka 1975; **Wo** = E. Wasserzieher, **Woher?** Ableitendes Wörterbuch der deutschen Sprache. 17. neubearb. Aufl., Bonn 1966; **YTK** = Vana Testamendi osaline lüu-naeesti-murdeline tõlge /J. Gutslaff?/, **VEKVM**, lk. 102-127.

ar = arabia; **aks** = alamsaksa; **f.** = fond; **gallorom** = galloromaani; **germ** = germaani; **hispan** = hispaania; **holl** = hollandi; **it** = itaalia; **kask** = keskajalamsaksa; **küaks** = keskülemsaksa; **l.** = leht; **lad** = ladina; **min. part.** = mineviku partitsiip; **nim.** = nimestik; **pl** = pluraal; **pr** = prantsuse; **prov** = provanseali; **rhylad** = rahvaladina; **r.** = der revaleche Dialekt; **rts** = rootsi; **s.** = säilik; **sks** = saksa; **sub** = all; **subst.** = substantiiv; **vn** = vene; **vnr** = vanaprantsuse; **üks** = ülemsaksa, **kr** = kreeka.

K a s u t a t u d k i r j a n d u s

Ariste, P., **Rootsiaegseid rootsi laenusõnu eesti keeles.** - *Svio-Estonica*, Tartu 1936.

Beaujean, A., **Dictionnaire de la langue française. Abrégé du dictionnaire de E. Littré de l'Académie Française**, Paris 1891.

Falk, H. S., **Torp, A.** **Norwegisch-dänisches etymologisches Wörterbuch.** 2. Aufl. Oslo & Bergen 1960.

Grand Larousse encyclopédique, t. II, Paris 1960.

Hakulinen, L., **Suomen kielen rakenne ja kehitys.** 3. korjattu ja lisätty painos, Helsinki 1968.

Kask, A., **Eesti kirjakeele ajalooost, I**, Tartu 1970.

Kluge, Fr., **Etymologisches Wörterbuch der deutschen Sprache.** 21. unveränd. Aufl., Berlin. New York 1975

- Kõiv, T., Sufiksi -ar levikuteedest. - Keel ja Kirjandus, 1964, nr. 6.
- Raie, E., Prantsuse päritoluga võõrsõnadest eestikeeles. - ESA, IX, Tallinn 1963.
- Rätsep, H., Võõrsilt laenatud sõnadest eesti keeles. - Kodumurre, 5, 1962.
- Schlüter, W., Über die Beeinflussung des Estnischen durch das Deutsche mit besonderer Berücksichtigung des Niederdeutschen. - SbgEG, Jurjew-Dorpat 1909.
- Stren, H. J., Nuoremmat ruotsalaiset lainasanat vanhemmassa suomen kirjakiellestä, Helsinki 1915.
- Solahki, H., Der französische Einfluss auf die deutsche Sprache im dreizehnten Jahrhundert. - Mémoires de la société néophilologique de Helsingfors, t. VIII, Helsinki 1929.
- Tarand, E., Vastavalist sõnade ajaloo. - Keel ja Kirjandus, 1960, nr. 9.
- Wahrig, G., Deutsches Wörterbuch. Völlig überarb. Neuauf. Gütersloh. Berlin 1977.
- Wessén, E., Våra ord. Kortfattad etymologisk ordbok. 2. tillökade uppl. Nacka 1975.
- Галъдн И., Слова романского происхождения в русском языке. IV Международный съезд лингвистов, Москва 1958, с. 20.

И. Трейман
(Тарту)

**ВОЕННАЯ ТЕРМИНОЛОГИЯ ФРАНЦУЗСКОГО ПРОИСХОЖДЕНИЯ В
ЭСТОНСКОМ ЛИТЕРАТУРНОМ ЯЗЫКЕ С XVII ДО 60-х гг. XIX ВЕКА**

Резюме

Определенную часть слов французского происхождения, проникших в эстонский язык, составляют термины по военному делу. Эти слова заимствованы через немецкий, шведский и русский языки. Из 66 слов 60 встречаются и в современных словарях. Эта тематическая группа охватывает слова, обозначающие личный состав войск, наименования военных подразделений, военное имущество, снаряжение и пр.

По своей внешней форме эти заимствования в эстонском языке подверглись изменениям. Графически они соответствовали написаниям по немецкому образцу, распространенному в рассматриваемый период.

Упомянутые термины ассимилировались эстонской лексикой и рассматриваются как исконные.

L. T r e i m a n
(Tartu)

MILITÄRFACHWÖRTER FRANZÖSISCHER HERKUNFT IN DER
ESTNISCHEN SCHRIFTSPRACHE VOM 17. Jh. BIS ZUM
SECHZIGSTEN JAHR DES 19. JAHRHUNDERTS

Z u s a m m e n f a s s u n g

Einen Teil der in die estnische Schriftsprache aufgenommenen Entlehnungen französischer Herkunft bilden die Militärfachwörter. Diese Wörter sind durchs Deutsche, Schwedische und Russische vermittelt worden. Insgesamt sind es 66 Fachwörter, von denen 60 noch in den heutigen Wörterbüchern verzeichnet sind. Diese semantisch-thematische Gruppe umfaßt Bezeichnungen für Militärpersonen, Truppeneinheiten, Ausrüstung u.a.

Die Entlehnungen haben Wandlungen in ihrer äußeren Form durchgemacht und die in den entsprechenden Jahrhunderten gültige estnische Schreibweise angenommen. Sie sind fest eingebürgert und werden als eigenes Sprachgut empfunden.